

Ο ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ ΩΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΦΑΝ. ΒΩΡΟΥ

Έχει πολλές δυσκολίες τούτο το άρθρο· είναι ομιλία για να τιμηθεί η μνήμη του αείμνηστου Δάσκαλου. Θα αναφερθώ στη δράση του, που είναι σ' όλους γνωστή, ίσως μάλιστα από άμεση, προσωπική, γνωριμία μαζί του και συνεργασία. Έτσι ο σημερινός λόγος κινδυνεύει και στην καλύτερη περίπτωση να είναι αμυδρό απείκασμα μιάς ζωντανής εικόνας, που καθένas από σας έχει σχηματίσει για το Δάσκαλο.

Άλλωστε, εκείνος συνήθιζε να είναι τόσο σαφής και απλός και πειστικός στις διατυπώσεις του, ώστε οι σκέψεις του, που ακούγαμε ή διαβάζαμε, έγιναν τρόπος σκέψης για πολλούς από τους νεότερους, έγιναν «κοινοί τόποι». Αυτό είναι βέβαια τιμή για ένα στοχαστή, φέρνει όμως σε αμηχανία μεγάλη το σημερινό ομιλητή. Γιατί δεν έχει να πει τίποτα νέο, τίποτα αμαρτύρητο. Είναι υποχρεωμένος ίσως να εκφραστεί με «κοινοτοπίες».

I

Η βασική λοιπόν «κοινοτοπία» τούτης της ομιλίας είναι ότι: ο Παπανούτσος υπήρξε κατά κύριο λόγο παιδαγωγός, στη θεωρία και στην πράξη. Δάσκαλος.

Ότι υπήρξε παιδαγωγός στην πράξη βεβαιώνεται από την ενεργό εκπαιδευτική δράση του που απλώνεται σε δεκαετίες: Αλεξάνδρεια 1919-31 (με διετή ενδιάμεση απουσία για σπουδές φιλοσοφικές και παιδαγωγικές στην Ευρώπη), παιδαγωγικές ακαδημίες: Μυτιλήνης, Αλεξανδρούπολης, Ιωαννίνων, Τρίπολης, Πειραιά από 1931- ως 1945. Επίσης, θήτησε κατά καιρούς στο Υπουργείο Παιδείας, όπου άφησε έντονα ίχνη της εκπαιδευτικής πνοής του, και δίδαξε 20 χρόνια συναπτά στο «Αθήναιο». Τέλος, αρθρογράφησε 30 χρόνια για θέματα εκπαιδευτικά, με παιδαγωγική αντίληψη της αποστολής του και διηύθυνε 15 χρόνια ειδικό εκπαιδευτικό περιοδικό, το *Παιδεία και Ζωή*.¹ Το τελευταίο του δημοσίευμα ήταν ένα άρθρο στην εφημερίδα «Βήμα» για τις εισιτήριες εξετάσεις στα Λύκεια. (Στην περίπτωση αυτή υπερασπίστηκε μια θέση του ξεπερασμένη από τις εξελίξεις).

II

Το δεύτερο σκέλος της «κοινοτοπίας» που προανάφερα είναι ότι όλες ή σχεδόν όλες οι συγγραφές του Παπανούτσου συνθέτουν μια γενική παιδαγωγική θεωρία, με πλούσια ανάπτυξη σε όλες τις πτυχές της. Θέλω να πω ότι η πνοή του εκπαιδευτικού είναι διάχυτη σε όλα σχεδόν τα γραπτά του, ιδιαίτερα από το 1928 (*τριλογία του πνεύματος*) και ύστερα. Δεν είναι μόνο τα θέματα που πραγματεύεται παιδαγωγικά, είναι κυρίως ο τρόπος που τα αναλύει παιδαγωγικός.

Ο τρόπος της σκέψης του, της έκφρασης, της ομιλίας του ήταν παιδαγωγικός. Όταν μελετάει κανείς δοκίμια του Παπανούτσου διακρίνει με πολλή ενάργεια την παρουσία του Δασκάλου, που αισθάνεται ως κύρια αποστολή του την ενημέρωση του

συνομιλητή, αλλά με σεβασμό για το συνομιλητή γιατί αυτό είναι το εσώτερο γνώρισμα της ορθής παιδαγωγίας.

Έχει βέβαια παρατηρηθεί — πολύ σωστά— ότι ο Παπανούτσος δεν έγραψε ειδικό έργο με τον τίτλο «παιδαγωγική» ή «διδασκτική» ή κάτι παραπλήσιο. Αν είναι αυτό το κριτήριο της παιδαγωγικής ιδιότητας και σκέψης και δράσης, τότε θα αρνηθούμε την ιδιότητα του παιδαγωγού στους πιο διαπρεπείς στην πράξη παιδαγωγούς των λαών.

Στην περίπτωση όμως του Παπανούτσου έχουμε να απαριθμήσουμε πλήθος παιδαγωγικές γραφές:

- *Φιλοσοφία και παιδεία*
- *Αγώνες και αγωνία για την παιδεία*
- *παιδεία: το μεγάλο μας πρόβλημα.*
- Βιογράφηση του Αλέξ. Δελμούζου, παιδαγωγού της προηγούμενης γενιάς.
- Ενότητες ολόκληρες για παιδαγωγικά θέματα μέσα σε άλλα βιβλία του Παπανούτσου, όπως, λ.χ., στα *Εφήμερα*.

Θα μπορούσε κανείς να απαριθμήσει πολυάριθμους τίτλους από τα παιδαγωγικά δοκίμια του Παπανούτσου, για να δείξει πόσο άμεσα αναφέρονται σε θεμελιακά παιδαγωγικά - εκπαιδευτικά θέματα του καιρού μας. Δειγματοληπτικά διαβάζω:

Από τα Εφήμερα:
Δάσκαλος, αυτός ο άγνωστος.
Το βάρος της παιδείας.
Το σχολείο αργεί (το προσωπικό απεργεί) κλπ.

Από το: Αγώνες και αγωνία για την παιδεία:
 Μια ανοιχτή εθνική πληγή: η παιδεία μας.
 Η Μέση παιδεία.
 Η χρησιμοποίηση της δημοτικής γλώσσας στον επιστημονικό λόγο.
 Χάσματα της παιδείας μας.
 Οι πρόγονοι.
 Οργάνωση ενός μεθοδικού μαθήματος
 Οι εξετάσεις
 Οι νέοι και η πολιτική
 Νιάτα στο τετράγωνο
 Ανθρωπισμός
 Το χάσμα των γενεών και η γέφυρα: ο δάσκαλος
 Τεχνική παιδεία
 Δωρεά και προνόμιο.

Από το: Παιδεία, το μεγάλο μας πρόβλημα:
Είσαι δάσκαλος ενός άλλου καιρού
Τι θα πει μαθαίνω
Μάθημα φυσιογνωσίας
Μάθημα ιστορίας, μαθηματικών
Να ξαναζωντανέψουμε τους αρχαίους
Το μέλλον της παιδείας μας
Η εκπαίδευση του μέλλοντος

*Τα νιάτα και ο Δάσκαλος
Εκπαίδευση και Πολιτική
Επαγγελματικά Σχολεία.*

*Από το: Ο Λόγος και ο άνθρωπος:
Ένας νέος αναχωρητισμός
Ο άνθρωπος και η φύση
Ο γόνιμος διάλογος
Η γλωσσική ανάλυση
Το ηθικό βάρος των δεοντικών κρίσεων
Ο ηθικός προβληματισμός
Η ελευθερία του ανθρώπου.*

III

Από αυτά και πολλά άλλα κείμενα του Παπανούτσου θα μπορούσε κανείς να συνθέσει μια *Γενική παιδαγωγική θεωρία* με τα παρακάτω κεφάλαια:

1. *Ελευθερία του Ανθρώπου και παιδαγωγική πράξη*

Ο παιδαγωγός πρώτα μελετάει τα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας και το νόημά της, για να προσδιορίζει τα όρια της δικής του ενέργειας - επέμβασης στην αναπτυσσόμενη προσωπικότητα και για να γνωρίζει πόσο σεβασμό οφείλει στον παιδωγούμενο ως ελεύθερο άνθρωπο.

2. *Σκοπός της αγωγής*

Είναι να βοηθήσει το νέο άνθρωπο να προσανατολιστεί στον κόσμο του, να δράσει δημιουργικά ως άνθρωπος ελεύθερος και υπεύθυνος και με αντίληψη κοινωνική, συλλογική. Η αγωγή έχει στόχο τη ζωή, το μέλλον του ατόμου μέσα στην κοινότητά του.

3. *Μέσα της παιδαγωγικής ενέργειας*

Μορφωτικά αγαθά (διάφορες μαθήσεις από τις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες), που καλλιεργούν την κρίση, ζεσταίνουν την καρδιά, προσφέρουν χρήσιμες γνώσεις και δεξιότητες, που προσανατολίζουν το νέο άνθρωπο στα προβλήματα της ζωής γενικά, της κοινωνίας του και της εποχής του ειδικά. Τούτες οι θέσεις είχαν ιδιαίτερη σημασία για μια κοινωνία που μιλούσε μόνο ή κυριότατα για το μακρινό παρελθόν της και αποστρεφόταν το πρόσφατο παρελθόν και φοβόταν το παρόν.

4. *Τρόποι παιδαγωγικής ενέργειας*

α. Εθισμός του νέου ανθρώπου σε ορισμένους τρόπους σκέψης και δράσης ή καλλιέργεια φρονήματος ελεύθερου, ώστε ο νέος άνθρωπος να εκτιμά τις περιστάσεις της ζωής και να αποφασίζει ελεύθερα στη ζωή του; Ο Παπανούτσος με πλήθος κείμενά του υποστήριξε αταλάντευτα τη δεύτερη άποψη.

β. Η επιλογή των μαθημάτων που διδάσκονται (λογοτεχνίας, ιστορίας, καλλιτεχνικών, φυσιογνωσίας και λοιπών) είναι ανάγκη να γίνεται με κριτήριο το πόσο συμβάλλουν στην ανάπτυξη ελεύθερης προσωπικότητας, υπεύθυνης και δημιουργικής.

γ. Και η επιλογή μεθόδων δουλειάς στο σχολείο είναι ανάγκη να γίνεται με ανάλογο κριτήριο.

5. Διαμόρφωση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής

Η πολιτική αυτή στρέφεται σε δύο κύριες κατευθύνσεις:

α. Προς τους εκπαιδευτικούς, για να την ενστερνιστούν και να την υπηρετήσουν (γινόμενοι επαρκείς επιστήμονες και συνετοί παιδαγωγοί) και

β. Προς την πολιτική ηγεσία, που μπορεί να νομοθετεί σωστά και να κινητοποιεί τις κοινωνικές δυνάμεις προς μια παιδαγωγική κατεύθυνση, όταν θέλει.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι όλη η συγγραφική δραστηριότητα του Παπανούτσου είναι υποδομή για την: *προπαρασκευή καλών δασκάλων και τη διαμόρφωση σωστής εκπαιδευτικής νομοθεσίας.*

Φαίνεται σκόπιμο στο σημείο τούτο να δώσουμε κάποια δείγματα παιδαγωγικού λόγου του Παπανούτσου:

(1) Ο δάσκαλος, αυτός ο άγνωστος

Έφθασα εις το χωρίον την 20 Σεπτεμβρίου (έγραφε κάποιος δάσκαλος στην αναφορά του)... Δεν υπήρχε τίποτε. Ούτε διδακτήριον, ούτε θρανίον, ούτε όργανα διδασκαλίας, ούτε... ούτε... ούτε... Δεν απεγοητεύτην... (1947).

Κι όμως υπήρχαν εκεί: τα μέλη της σχολικής εφορείας που δεν ήθελαν να καταλάβουν το δάσκαλο, ο πρόεδρος της Κοινότητας που αντιδρούσε στις προσπάθειες του δασκάλου, ο ενωμοτάρχης που υποπευόταν το δάσκαλο, ο κομματάρχης που τον απειλούσε...

Και πριν από μερικές μέρες διαβάσαμε στις εφημερίδες τις δηλώσεις του Υπουργού Παιδείας ότι τα σχολεία εφέτος θα λειτουργήσουν ελλιπώς, γιατί απολύθηκαν: 2000 δάσκαλοι (τότε ο αριθμός αυτός σήμαινε 30% του εκπαιδευτικού δυναμικού).

Και ποιός τολμούσε τότε να σχολιάσει την είδηση; Μόνο ο Παπανούτσος στο άρθρο του, όπου έθιξε τις εκπαιδευτικές και κοινωνικές συνέπειες της απόλυσης 2000 δασκάλων (Ε.Π. Παπανούτσου, *Εφημερα, β' έκδοση, σελ. 109*).

(2) Τι θα πει μαθαίνω

Έμεις οί Δάσκαλοι (και στην κοινωνία οί «Δάσκαλοι» είναι από μίαν άποψη πολύ περισσότεροι από τούς επαγγελματίες εκπαιδευτικούς, και από μίαν άλλη άποψη πολύ λιγότεροί τους) πρέπει από καιρό σέ καιρό νά φέρνουμε στό νοῦ μας μερικές βασικές έννοιες τῆς δουλειᾶς μας και νά τίς διερευνούμε μέ βλέμμα αὐστηρά κριτικό. Γιατί, ἐπειδή μέ τήν πολλή χρήση μᾶς ἔχουν γίνει οἰκείες, ἔχει σέ τέτοιο βαθμό ἀπλοποιηθεῖ (θρῆνότερα: συρρικνωθεῖ) τό περιεχόμενό τους μέσα στή σκέψη μας, ὥστε δέν προσέχουμε πιά ὅσο πρέπει τή βαθύτερη σημασία τους! Ἐπειτα σήμερα ὅλα μεταβάλλονται γύρω μας πολύ γρήγορα, καί τό ξανακοίταγμα καί τό ξαναμέτρημα, ἡ ἀναθεώρηση τῶν δοξαστῶν μας, τῶν πῶ βέβαιων καί σταθερῶν, εἶναι ὑποχρέωση κάθε σοβαροῦ καί στοχαστικοῦ ἀνθρώπου. Τοῦ Δάσκαλου πρῶτα καί κύρια.

Η λέξη που έρχεται συχνότερα ίσως από κάθε άλλη στο στόμα σου είναι ασφαλώς το περίφημο *μαθαίνω* (μάθηση, μάθημα, μαθητής τα κοινότερα παράγωγά του). Έχεις καλοσκεφτεί, ή ξανασκεφτεί ὑστερ' από τόσα χρόνια δασκαλικῆς ζωῆς, τι θα πει μαθαίνω; Μαθαίνω κάτι τι — ένα φυσικό φαινόμενο, ένα ιστορικό θέμα, μια γεωμετρική ἀλήθεια, αυτά τέλος πάντων που διδάσκονται στο σχολείο. Όχι τα μαθαίνω (τα διδάσκα) σ' έναν άλλο· στη φράση αυτή δεν κυριολεκτείται το ρήμα μας. Αλλά

εγώ τα μαθαίνω για τον εαυτό μου· εγώ τα αποθησαυρίζω στις γνώσεις μου.

— Είναι τόσο μεγάλη ανάγκη, θα ρωτήσεις, να αναλύσω τη λέξη μαθαίνω; Όλοι δεν ξέρουμε τι θα πει στη γλώσσα μας;

Αμφιβάλλω αν όλοι ξέρουμε το πραγματικό, το αυθεντικό νόημά της. Αν όμως οι άλλοι δεν το ξέρουν, εσύ πρέπει να το ξέρεις, και για να βεβαιωθείς ότι το ξέρεις, πρέπει να τη σκέφτεσαι και να την ξανασκέφτεσαι διαρκώς αυτή την έννοια. *Γιατί αυτό είναι το έργο το δικό σου· να μαθαίνουν τα παιδιά που διδάσκεις όσα τους διδάσκεις.*

Ακολουθεί ανάλυση της έννοιας της *μάθησης*, που αρχίζει από την απορία και την απλή πληροφόρηση, προχωρεί στην επεξεργασία της πληροφορίας και την εφαρμογή της σε συγκεκριμένες πράξεις και φτάνει ως τη γενίκευση, που συναιρεί τα επιμέρους σε νόμους.

Η μάθηση δεν είναι παθητική αποδοχή γνώσεων και απομνημόνευση, αλλά θεωρητική και πρακτική αξιοποίησή τους σε όλους τους χώρους του ανθρώπινου ενδιαφέροντος. Και υπάρχουν επίπεδα μάθησης ευδιάκριτα: *μαθαίνω* το δρόμο που οδηγεί κάπου, *μαθαίνω* τη λύση ενός προβλήματος, *μαθαίνω* τη λειτουργία ενός μηχανισμού ή ενός συστήματος, *μαθαίνω* τη λειτουργικότητα ενός θεσμού σε ορισμένη χρονική στιγμή σε ορισμένη κοινωνία (Ε.Π. Παπανούτσου, *Η Παιδεία*, σελ. 40-41).

(3) *Είσαι δάσκαλος ενός άλλου καιρού*

Ο δάσκαλος απέχει χρονικά - βιολογικά από το μαθητή του περίπου μία γενιά. Αυτή η διαφορά έχει τεράστια σημασία ειδικά στους καιρούς μας, που μέσα σε δέκα μόνο χρόνια διαπιστώνουμε ότι αλλάζουν:

- τα επιστημονικά δεδομένα σ' όλες τις επιστήμες: φυσιογνωστικές και κοινωνικές·
- » οι αξίες της ζωής και της κοινωνίας και οι συναφείς αξιολογήσεις·
- » οι κοινωνικές εκτιμήσεις, σκοπιμότητες και προτεραιότητες·
- » η γλώσσα επικοινωνίας και συνεννόησης.

Το χάσμα ασυνεννοησίας ανάμεσα στην «ώριμη» γενιά και τη νεότερη έχει διευρυνθεί. Σήμερα οι νέοι θέτουν σοβαρά το ερώτημα: αντιπροσωπεύουν οι νόμοι το δίκαιο ή την αδικία;

Τέτοια προβλήματα καλείται καθημέρα να αντιμετωπίζει ο δάσκαλος, που σέβεται τον εαυτό του, τους μαθητές του, την κοινωνία του. Ξεκίνημα ορθής αντιμετώπισης είναι βέβαια πρώτα η συνειδητοποίηση του προβλήματος, του βάθους και της έκτασής του. Γιατί, αν δεν εννοήσει έγκαιρα και ήρεμα ο δάσκαλος όλες αυτές τις μεταβλητές, κινδυνεύει να μην επικοινωνεί αυτός με το ακροατήριό του και να ρίχνει σ' αυτό την ευθύνη, άδικα και αναποτελεσματικά (Ε.Π. Παπανούτσου, *Η παιδεία*, σελ. 30-32).

(4) *Το χάσμα των γενεών: η γέφυρα*

Η απόσταση ανάμεσα στο μαθητή και το δάσκαλο είναι γενικότερα απόσταση, χάσμα μεταξύ των δύο γενεών, εκείνης που έρχεται να μπει στο στίβο της ζωής και εκείνης που απέρχεται γεμάτη πείρα και απογοητεύσεις, σοφία ίσως και «μυωπία».

Το «χάσμα των γενεών» το ζούμε παντού: στο σχολείο, στο σπίτι, σ' όλους τους χώρους της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής. Είναι παντού αισθητό και οδυνηρό. Και ο Δάσκαλος καλείται να γεφυρώσει αυτό το χάσμα. Πώς;

- (α) Με κατανόηση των προβλημάτων τους και της αγωνίας τους, μέσα σε μια

κοινωνία όπου κυριαρχούν η αβεβαιότητα, η αμφιβολία, ο πυρετός των εξοπλισμών, η ανεργία, η υποκρισία.

(β) Με κατανόηση ότι ο δάσκαλος και όλος ο μηχανισμός της εκπαίδευσης υπάρχουν για το μαθητή.

(γ) Με την αναγνώριση ότι και η νέα γενιά έχει δικαίωμα να προσδοκά από το σχολείο γνώσεις, δεξιότητες, αξίες, που θα την εξυπηρετήσουν αύριο, όχι αξίες που υπηρέτησαν το δάσκαλο και τους προγόνους στο παρελθόν.

(5) *Η διδασκαλία της φυσιογνωσίας:*

Έχει σκοπό να χειραγωγήσει τους νέους για επιστημονικό αντίκρουσμα της φύσης, ώστε να παρατηρούν τη φύση, να αναλύουν τα φαινόμενα, να διακρίνουν, να επισημαίνουν σχέσεις, να συνάγουν νόμους, να διατυπώνουν υποθέσεις, να πειραματίζονται, να αγαπήσουν τη φύση ως τροφό και σύντροφο, να σέβονται τη φύση, γιατί ζουν με τα αγαθά της.

(6) *Η διδασκαλία της ιστορίας*

Η διδασκαλία της ιστορίας έχει πολλούς στόχους:

- αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας χωρίς προκαταλήψεις
- αναζήτηση των κινητήρων της ανθρώπινης δράσης, που είναι κυρίως κοινωνικά
- επίγνωση ότι κάθε κοινωνία και πολιτισμός είναι μέρος μιας συλλογικής ύπαρξης και συλλογικής προσπάθειας, όλης της ανθρωπότητας·
- καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης και κρίσης (που σημαίνει: ότι σπουδάζουμε το παρελθόν για να εννοήσουμε το παρόν και να οικοδομήσουμε το μέλλον).

(7) *Η κρίση του σχολείου*

Η κρίση του σχολείου σήμερα οφείλεται σε ποικίλους παράγοντες:

- το σχολείο μιλάει κυρίως για το παρελθόν ενώ ο νέος δικαιολογημένα ενδιαφέρεται για το μέλλον·
- πολλοί άλλοι παράγοντες συμβάλλουν στην κοινωνικοποίηση των νέων με τρόπο πιο πειστικό και τελεσφόρο·
- το σχολείο συνήθως προβάλλει, υποστηρίζει και προωθεί αξίες ξεπερασμένες από τη ζωή, υποκριτικές, ύποπτες.

Οι κατηγορίες είναι βάσιμες και το σχολείο «εύκολα δε θα σωθεί, αν δεν αναθεωρήσει την τακτική του, αν δεν αποφασίσει να αποστάξει ... τα αγαθά που μεταφέρει», για να δει τη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα και τις σημερινές ανάγκες των νέων.

Γι' αυτό χρειαζόμαστε νέο τύπο δασκάλου. Είναι πρόβλημα οδυνηρό να απαρηθούμε πνευματικές αποσκευές που αποκτήσαμε με πόνο και μόχθο· αλλά όταν το πλοίο κινδυνεύει ρίχνουν στη θάλασσα τις αποσκευές για να μην αναγκαστούν να ριξουν τους επιβάτες.

(8) *Η φιλοσοφία μας*

Σχετική προς όλες αυτές τις απόψεις είναι η διατύπωση μιας συνολικής εκπαιδευτικής φιλοσοφίας που τα κύρια σημεία της ήταν:

Να μορφώσουμε νέο άνθρωπο, που θα στέκεται στέρεα πάνω στη σύγχρονη πραγματικότητα... σαν παιδί της πατρίδας του και πολίτης της Οικουμένης, που θα μπορεί με τη γνώση να λευτερωθεί από τα είδωλα του ψεύδους και με το χαρακτήρα του να νικάει τις δυσκολίες της ζωής.

Να μορφώσουμε ανθρώπους έντιμους, υπεύθυνους και γενναίους, με τις ανθρωπιστικές σπουδές και με την τεχνολογία.

Να δημιουργήσουμε σχολείο που θα υπηρετεί δίκαια τον άνθρωπο και την κοινωνία. (Βέβαια εδώ παραμένει το δίλημμα: το σχολείο θα φτιάξει την κοινωνία ή η κοινωνία το σχολείο της;)

IV

Το κυριότερο και διαπιστεύσιμο χαρακτηριστικό του παιδαγωγού Παπανούτσου είναι ότι κάθε δοκίμιό του και κάθε κεφάλαιο των γραφών του είναι οργανωμένο σε μια διδακτική ενότητα, όπου:

- προτάσσεται το πρόβλημα,
- παραθέτονται παραδείγματα κατανοητά, γλαφυρά, εύληπτα,
- αναζητούνται και συζητούνται λύσεις και
- οδηγείται ο αναγνώστης να επιλέξει, να αποφασίσει ως ελεύθερος και υπεύθυνος άνθρωπος, τόσο σεβαστός όσο και ο Δάσκαλός του.

Αυτή είναι νομίζω η κορυφαία στιγμή και η τιμή της παιδαγωγικής ωριμότητας: όταν ο Δάσκαλος αντικρύζει ως ίσο και όμοιο το μαθητή του· τότε διαπαιδαγωγεί τον Άνθρωπο. Νομίζω αυτό έκανε μιαν ολάκερη ζωή ο Παπανούτσος. Δικαίωσε τη ζωή και δικαιώθηκε απ' αυτή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε: *Αφιέρωμα στον Ε.Π. Παπανούτσο*, τόμο α' (1981), σ. 13-118. Επίσης: *Μελετήματα για τον Ε.Π. Παπανούτσο* (τετράδια *Ευθύνης*, αριθ. 13), Αθήνα 1981, σελ. 64-81.
2. Για μια δίκαιη και αντικειμενική αποτίμηση του έργου του Παπανούτσου στον εκπαιδευτικό τομέα είναι ανάγκη να έχουμε υπόψη:
 - α. Τουλάχιστο τα συγγράμματά του που αναφέραμε στην αρχή αυτής της ομιλίας.
 - β. Τα βιογραφικά για τον Παπανούτσο που περιέχονται στα δύο βιβλία της προηγούμενης σημείωσης.
 - γ. Τα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης που έμεναν άλυτα και επιδεινώνονταν από το 1939 και ύστερα.
 - δ. Την αντιδραστική νοοτροπία του κράτους κατά την περίοδο 1945-1980.